

Życie kulturalne i naukowe

Wiek XIX w dziejach kultury europejskiej jest niezwykle ważnym okresem. Częściowe zniesienie barier stanowych w połączeniu z rozwojem szkolnictwa sprawiło, że kultury, nazwijmy je w bardzo dużym uproszczeniu: wysoka i plebejska, zaczęły się przenikać na niespotykaną wcześniej skalę. Na Śląsku Cieszyńskim ta unifikacja przebiegała w ramach różnych kultur narodowych: polskiej, czeskiej i niemieckiej. Dodatkowo rywalizacja narodowa dawała o sobie znać także (a może przede wszystkim?) na polu kultury. Ze względu na przyjętą koncepcję niniejszy rozdział traktuje jedynie o przejawach „kultury wysokiej”. Kultura ludowa oraz sztuki piękne zostaną omówione w osobnych tekstach. Zrezygnowano również z omówienia kulturotwórczej roli związków wyznaniowych i placówek oświatowych.

Biblioteki, czytelnie

Już od połowy XVIII wieku trwała moda na wyodrębnienie w rezydencjach szlacheckich pomieszczeń na biblioteki. Cenne zbiory znajdowały się m.in. w bibliotece zamkowej w Grodźcu, która należała do potomków po kądzieli Fryderyka Calischa (+ 1808). W 1884 roku jego prawnuczka Eleonora, żona hrabiego Józefa Zamoyskiego, sprzedała Grodziec fabrykantowi Franciszkowi Strzygowskiemu. Ten ostatni po śmierci swojej żony Leopoldyny rozważał sprzedaż biblioteki zamkowej, jednak ostatecznie nie zdecydował się na taki krok¹. Biblioteki zamkowe znajdowały się również w Solcy Larisch-Mönnichów², w Ropicy (własność Beesów)³, Szonowie i Bielsku.

¹ W. GOJNICZEK, A. STASZKÓW: *Biblioteka zamkowa w Grodźcu. Zarys dziejów i zawartość*. PC. 1996, t. 11, s. 26–35, zwł. 27–28.

² P. MAŚEK: *Biblioteka dworska z Solcy*. PC. 1996, t. 11, s. 369.

³ H. HONKOVÁ: *Biblioteka Muzeum Těšínska w Czeskim Cieszynie*. PC. 1995, t. 10, s. 113; V. MARKOVÁ: *Zámecká knihovna v Ropici. Sonda do knižní kultury těšínské šlechty 18.–20. století*. „Těšínsko”. 2012, z. 4, s. 15–21.

Dnia 1 lipca 1900 roku Czytelnia w Zabrzegu obchodziła uroczystość 25-lecia istnienia, połączony z jubileuszem 50-lecia kapeli zabrzeskiej kierowanej przez Jana Londzina. Na obchody przybyli m.in. ks. Ignacy Świeży (siedzi trzeci od prawej) i ks. Józef Londzin (siedzi drugi od prawej) □ MŚC

Wraz z omówionymi w rozdziałach poprzednich przemianami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi, a w ślad za tym aktywizacją społeczną różnych warstw, a także polskiej oraz (na zachodzie i południu regionu) czeskiej części mieszkańców Śląska Cieszyńskiego, pojawiła się idea utworzenia ogólnodostępnych bibliotek i czytelni. W obfitującym w wydarzenia 1848 roku w Cieszynie powstało Towarzystwo Cieszyńskie dla Wydoskonalenia się w Języku Polskim, czyli Czytelnia Polska (założona w 1848 roku), przy której w 1849 roku urządzono Bibliotekę dla Ludu Kraju Cieszyńskiego. Gdy z Wiednia dotarły prądy reakcyjne, w 1854 roku uległa ona likwidacji⁴. Sytuacja zmieniła się po 1860 roku. Już w 1861 roku powstała Czytelnia Ludowa w Cieszynie, która przeżywała później wzloty i upadki, by po 1906 roku niemal zupełnie zaprzestać działalności⁵. Przeglądając listy pierwszych członków Czytelni Ludowej w Cieszynie, możemy spotkać ludzi, którzy później stali po przeciwnych stronach politycznej i narodowej barykady⁶. Jest to dowód na duże zapotrzebowanie na tego typu instytucje. W kolejnych latach na Śląsku Cieszyńskim zaczęły powstawać kolejne czy-

⁴ M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne na Śląsku Cieszyńskim w latach 1842/48-1920*. Wrocław - Warszawa 1991, s. 54-65.

⁵ T. DYBOSKI: *Pamiętnik Czytelni Ludowej w Cieszynie 1861-1911*. Cieszyn 1912; M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 67-86.

⁶ GC. 1861, nr 52 z 28 grudnia, s. 354; 1862, nr 10 z 8 marca, s. 80.

telnie, które ulegały swoistej „specjalizacji” narodowej (polska, czeska, niemiecka) i wyznaniowej (katolicka, ewangelicka)⁷.

Czytelnie na Śląsku Cieszyńskim były często zasilane darami osób z zewnątrz. Na uwagę zasługują polscy księgarze, wywodzący się z tego regionu, którzy osiedlili się w Galicji: Jan Milikowski z Oldrychowic, bracia Paweł i Jan Jeleniowie z Cisownicy oraz Jan Pelar z Bobrku⁸.

Muzea

Ważnym centrum życia kulturalnego i naukowego były w XIX wieku muzea. Ich pracownicy zajmowali się nie tylko gromadzeniem zbiorów, ale także prowadzeniem różnorodnych badań naukowych. Jeżeli chodzi o Śląsk Cieszyński, najważniejszym ośrodkiem muzealniczym regionu był Cieszyn. Tutaj znajdowały się zbiory Leopolda Szersznika, zgromadzone przez tego zasłużonego dla regionu jezuitę jeszcze w poprzednim stuleciu i w początkach XIX wieku, będące podstawą tutejszego muzealnictwa, a w pewnym stopniu inspiracją do różnorodnych badań naukowych⁹. Zasłużonymi kustoszami tych zbiorów byli m.in. Karol Schwarz (1821–1862) i Jan Wytrzens (1883–1935)¹⁰. W 1894 roku Andrzej Cinciała, prawnik, ale też folklorysta, wystąpił z odezwą, by założyć muzeum. Nie spotkała się ona ze szczególnym poparciem. O wiele skuteczniejsza była podobna odezwa z 1896 roku, z którą wystąpiło Dziedzictwo bł. Jana Sarkandra. Począwszy od tego roku mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego zaczęli przekazywać rozmaite rzeczy (stare książki, monety,

⁷ Spora część z nich została wspomniana w literaturze, zazwyczaj w monografiach poszczególnych miejscowości; np. Czytelnia Katolicka w Skoczowie, założona w 1871 (W. PINDEL: *Biblioteki - czasopisma, broszury - publicyści*. W: *Dzieje Skoczowa od zarania do współczesności*. Red. E. Biszorski, J. Broda, W. Iwanek, K. Kajzer. Skoczów 1993, s. 248; K. KAJZER: *Pierwsze organizacje. Czytelnia Katolicka*. W: *Dzieje Skoczowa od zarania do współczesności*. Red. E. Biszorski, J. Broda, W. Iwanek, K. Kajzer. Skoczów 1993, s. 285); Katolickie Kółko Rolnicze z Czytelnią w Ustroniu, założone w 1889 (L. SZKARADNIK, M. ŻYROMSKI: *Życie kulturalne*. W: *Ustroń 1305–2005*. Ustroń 2005, t. 1, red. I. Panic, s. 387); Czytelnia Katolicka z Kółkiem Rolniczym i Oświaty w Dziedzicach, założona w 1892 (G. CHROMIK: *Czechowice-Dziedzice i okolice. Monografia historyczna (do roku 1918)*. Czechowice-Dziedzice – Bielsko-Biała 2001, s. 60–61); Lesenclub w Skoczowie, założony w 1904 (W. PINDEL: *Biblioteki - czasopisma...*, s. 248); Čtenářský spolek w Dziedzicach, założony w 1908 (G. CHROMIK: *Czechowice-Dziedzice...*, s. 64).

⁸ A. KEMPA, M. TYROWICZ: *Jan Milikowski*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa – Kraków 1976, t. 21, s. 219–220; J. JAWORSKA: *Jan Pelar*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa – Kraków 1980, t. 25, s. 546–547; A. SICIĄK: *Paweł Jeleń*. W: *Przemyski Słownik Biograficzny*. Red. L. Fec, T. Pudłocki, A. Siciak. Przemysł 2011, t. 2, s. 32–33.

⁹ I. PANIC: *Zespół archiwalny biblioteki kś. Leopolda Jana Szersznika*. W: *190 lat założenia muzeum i biblioteki Leopolda Jana Szersznika 1802–1992*. Red. J. Spyra, Cieszyn 1993, s. 61

¹⁰ L. BROŻEK: *Z dziejów muzealnictwa w Cieszynie*. W: *Muzea na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*. Red. J. Ligęza. Bytom 1963 („Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Historia”. Z. 1), s. 20. Zob. też: J. SPYRA: *Sylwetki cieszyńskich muzealników. Jan Wytrzens (1845–1941)*. W: *Cieszyńskie Studia Muzealne/Těšínský muzejní sborník t. 4*. Český Těšín 2000, s. 325–332.

W 1914 roku Rada Miasta Cieszyna zdecydowała o połączeniu szersznikowskich zbiorów muzealnych ulokowanych w dawnym gimnazjum jezuickim przy kościele pw. Św. Krzyża z założonym w 1901 roku muzeum miejskim (Museum der Stadt Teschen), od 1905 roku usytuowanym przy Starym Targu. Na zdjęciu z 1916 roku wnętrze Biblioteki Szersznika z modelem pomnika Leopolda Jana Szersznika oraz portretem księcia Alberta Sasko-Cieszyńskiego □ MŚC

dokumenty itp.) na tzw. Muzeum Śląskie. W 1903 roku udało się dzięki nim zorganizować wystawę ludoznawczą w Cieszynie¹¹. Dwa lata wcześniej w Cieszynie powstało Polskie Towarzystwo Ludoznawcze; jego pierwszym prezesem został ksiądz Józef Londzin¹². Dodatkowo o stworzeniu własnego muzeum myślały władze miejskie Cieszyna już pod koniec XIX wieku. Pomysł zrealizowały w 1901 roku dzięki Oskarowi Weismannowi, żołnierzowi stacjonującego w mieście pułku, który łączył obowiązki służbowe z funkcją kustosa do 1910 roku. Jego następcą został Wilhelm Montag, dyrektor niemieckiej szkoły wydziałowej¹³.

Od 1872 roku w Polskiej Ostrawie nauczyciel Karel Jaromír Bukovanský organizował wystawy etnograficzne i archeologiczne. W 1903 roku prze-

¹¹ GC. 1894, nr 38 z 22 września, s. 375 (apel Cinciały); L. BROŻEK: *Z dziejów muzealnictwa...*, s. 22–27; J. SPYRA: *Ks. Józef Londzin (1863–1929) a cieszyńskie tradycje muzealne*. „Ziemia Śląska” 2001, t. 5, s. 61–71, zwł. 61–65; TENŻE: *Ksiądz Józef Londzin jako muzealnik i historyk Śląska Cieszyńskiego*, s. 50–51; G. STUDNICKI: *100-lecie wystawy Towarzystwa Ludoznawczego w Cieszynie*. „Kalendarz Cieszyński 2003”, Cieszyn 2002, s. 98–99.

¹² GC. 1901, nr 11 z 16 marca, s. 129; nr 43 z 26 października, s. 528; nr 44 z 2 listopada, s. 539; J. BRANNY: *Historia cieszyńskiego Towarzystwa Ludoznawczego*. W: *Sto lat ludoznawstwa nad Olzą*. Red. J. Szymik, L. Richter. Czeski Cieszyn 2003, s. 20–29.

¹³ L. BROŻEK: *Z dziejów muzealnictwa...*, s. 27–29. Zob. też: J. SPYRA: *Sylwetki cieszyńskich muzealników. Wilhelm Montag (1863–1918)*. W: *Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšský muzejní sborník* t. 4. Český Těšín 2010, s. 333–340.

Pierwszą wystawę Towarzystwa Ludoznawczego w Cieszynie otwarto 30 sierpnia 1903 roku w gmachu Polskiej Szkoły Ludowej w Cieszynie przy ul. Sydonii (obecnie ul. ks. Ignacego Świeżego). Wystawę zwiedziło 2 657 osób MŚC

kazał swoje zbiory miastu, dając początek miejscowemu muzeum¹⁴. We wrześniu 1894 roku w Orłowej, dzięki staraniom nauczyciela Josefa Vluky, któremu pomagał Bukovanský, zorganizowano wystawę będącą impulsem do założenia muzeum. Udało się to w 1910 roku za sprawą czeskiego nauczyciela Antonína Klvani. W 1912 roku powołano do życia stowarzyszenie Sleszká muzejní společnost¹⁵.

W 1903 roku zaczęła się historia Muzeum Miejskiego w Bielsku. Z inicjatywą otwarcia takiej placówki wyszedł pastor Artur Schmidt, a realizacji podjął się Eduard Schnack (1853–1941), mistrz kominiarski i zarazem hobbysta-przyrodnik. Przy tworzeniu tej placówki sporą rolę odegrał też miejscowy nauczyciel, później docent antropogeografii w Wiedniu, Erwin Hanslik (1880–1940). Muzeum otwarto 25 lipca 1906 roku, a jego pierwszym kustoszem został Schnack¹⁶.

¹⁴ I. PAVELKOVÁ: *Tradice muzejnictví na Těšánském Slezsku a historie Muzea Těšánska*. W: *Cieszyńskie Studia Muzealne/Těšánský muzejní sborník* t. 1. Cieszyn 2003, s. 169–170; A. POKLUDOVÁ: *Karel Jaromír Bukovanský, významný představitel českého národního hnutí na Ostravsku (k 160. výročí narození)*. „Vlastivědné listy”. 2004, R. 31, nr 2, s. 12–15; Taż: *Karel Jaromír Bukovanský - pedagog, vlastivědný pracovník, archeolog, publicista a zakladatel českého muzejnictví ve Slezsku*. „Časopis Slezského zemského muzea. Série B-vědy historické” 2005, r. 54, s. 26–52.

¹⁵ GC. 1894, nr 35 z 1 września, s. 351; nr 36 z 8 września, s. 361 (opis wystawy w Orłowej); I. PAVELKOVÁ: *Tradice muzejnictví...*, s. 170.

¹⁶ S. OCZKO: *Muzeum w Bielsku-Białej*. W: *Muzea na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*. Bytom 1963, s. 57–60; H. SCHMEJA: *Erwin Franz Hanslik*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 2. Red. K. Neumann. Berlin 1996, s. 159–160; P. KENIG: *Materiały do początków muzealnictwa w Bielsku-Białej (1897–1941)*. „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne”. 1997, t. 3, s. 18–31; L. SZAFRANIEC: *Muzealnictwo na Górnym Śląsku*. W: *Cieszyńskie Studia Muzealne/Těšánský muzejní sborník* t. 1. Cieszyn 2003, s. 82. Wcześniej, bo w 1897 roku, otwarto niemieckie muzeum w galicyjskiej Białej.

Warto też wspomnieć o zbiorach osób prywatnych. Największe wrażenie, nie tylko w skali regionu, robiły zbiory Brunona Konczakowskiego (1881–1959) z Cieszyna¹⁷. Inni znani kolekcjonerzy to mieszkańcy Cieszyna – Tomasz Kopy (1875–1940), urodzony we Frysztaście¹⁸, Teodor Bulik (1849–1909), kościelny urodzony w Zaborzu¹⁹, oraz Karol Praus (1881–1918), nauczyciel w Jasienicy, który założył tam muzeum. W 1913 roku przeniósł się razem ze swoimi zbiorami do Skoczowa²⁰. Warto dodać, że kierownikiem archiwum i gabinetu monet i antyków Joanneum w Grazu był bielszczanin Eduard Pratobevera (1811–1857)²¹.

Literatura piękna

Literaturę piękną tworzone na Śląsku Cieszyńskim w trzech językach: niemieckim, polskim i czeskim. Z autorów piszących po niemiecku na uwagę zasługuje Paul Lamatsch von Warnemünde (1805–1866), prawnik o zainteresowaniach literackich, mieszkający w Cieszynie od 1835 roku. Wysyłał on swoje sztuki dramatyczne do Burgtheatru w Wiedniu, jednak żadna z nich nie została wystawiona na scenie²².

Poza rodzinnymi stronami karierę zrobił Friedrich (Fryderyk) Uhl (1825–1906), kształcący się w gimnazjum katolickim w Cieszynie, który już w 1842 roku osiadł w Wiedniu. Zaczynał od tekstów poświęconych swoim rodzinnym stronom (m.in. zbiór *Märchen aus dem Weichselthale*, 1847). Kilka jego powieści zdobyło sporą popularność na początku drugiej połowy XIX wieku. Zajmował się też dziennikarstwem, będąc redaktorem „Die Presse”, „Der Botschafter”, „Neue Freie Presse” i „Wiener Zeitung”, z którego uczynił czołowe austriackie pismo kulturalne²³.

¹⁷ L. BROŻEK: *Zbiory prywatne na Śląsku Cieszyńskim*. W: *Muzea na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*. Red. J. Ligęza. Bytom 1963 („Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Historia”. Z. 1), s. 233; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*. Cieszyn 1995, t. 2, s. 102–103. Zob. też Z. ŻYGULSKI JUN.: *Moje osobiste kontakty z cieszyńskim kolekcjonerem Brunonem Konczakowskim*. W: *Cieszyńskie Studia Muzealne/Těštný muzejní sborník* t. 1. Cieszyn 2003, s. 153–160.

¹⁸ L. BROŻEK: *Zbiory prywatne...*, s. 233–234. Daty życia na podstawie: Parafia rzymskokatolicka pw. św. Marii Magdaleny w Cieszynie, *Metryki zgonów*, t. 13 A, s. 150.

¹⁹ GC. 1909, nr 38 z 12 maja, s. 191.

²⁰ L. BROŻEK: *Zbiory prywatne...*, s. 231–233. Zob. też J. KUBACZKA: *700 lat Jasienicy. Kronika dziejów Kościoła Katolickiego w Jasienicy na tle niektórych wydarzeń dotyczących całej miejscowości i sąsiednich parafii do roku 2000*. Kraków 2005, s. 88–89. W 1896 Karol Praus przekazał bibliotece polskiego gimnazjum w Cieszynie opracowaną przez siebie mapę powiatu bielskiego (GC. nr 50 z 12 XII 1896, s. 508).

²¹ T. GRAFF: *Eduard Pratobevera*. W: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950* t. 8. Wien 1979, s. 246.

²² J. SPYRA: *Paul Lamatsch von Warnemünde (1805–1866)*. *Szkic do biografii*. „Watra” 1998, s. 119–123.

²³ GC. 1906, nr 4 z 27 stycznia, s. 29; „Silesia”. 1906, nr 17 z 2 stycznia, s. 5; W. M. JOHNSTON: *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History 1848–1938*. Berkeley 1983, s. 49; E. ROSNER:

Alojzy (Alois) Sebéra (1827–1909), także dziennikarz urodzony w Cieszynie, mieszkał we Lwowie i w Wiedniu. Pisał utwory literackie w języku niemieckim, zajmował się także tłumaczeniami z polskiego na niemiecki (m.in. dzieł Adama Mickiewicza)²⁴. Twórczością literacką w języku niemieckim zajmowali się także Friedrich Jenkner (1843–1914), nauczyciel w Cieszynie, autor dramatu *Kaiser Friedrich II der Staufer*²⁵, urodzony w Cieszynie ksiądz Alois Roik (1877–1924), który większość życia spędził jednak w Austrii²⁶, oraz prawnik Heinrich Steinitz (1879–1942), urodzony w żydowskiej rodzinie w Bielsku, który po studiach zdecydował się osiedzić w Wiedniu. Obok działalności zawodowej prowadził też literacką. Jeszcze w czasach istnienia monarchii austro-węgierskiej napisał m.in. sztukę *König Drosselbart (Król Drozdobrody)*, wystawianą w Bielsku w 1906 roku²⁷. Z osób, których główne lata kariery przypadły już na okres po 1918 roku, wymienić warto jeszcze dwóch niemieckojęzycznych Żydów ze Śląska Cieszyńskiego: Roberta Lohana (1884–1953), urodzonego w Bielsku, literata działającego w Austrii, a później w Stanach Zjednoczonych²⁸, i Oskara Singera (1893–1944), urodzonego we Frydku, dziennikarza, który pozostawił po sobie m.in. unikatowe reportaże z łódzkiego getta²⁹.

Nie można wyznaczać nieprzekraczalnej granicy między twórcami piszącymi w języku niemieckim i polskim, bo zdarzały się osoby tworzące w obu językach. Byli wśród nich dwaj duchowni ewangelicy, zaliczani do epigonów literatury starośląskiej. Pierwszy z nich, Karol Kotschy (1789–1856), pastor w Ustroniu, to – jak pisała we wspomnieniu pośmiertnym „Gwiazdka Cieszyńska” – *jeden z najznakomitszych w uczonym świecie mężów krainy naszej*. Pisał po polsku, niemiecku i łacinie. Kotschy, „Rej w miniaturze” (określenie Pawła Musioła), pozostawił po sobie wiersze, sławiące sielskie

Znad Wisły i Dunaju. Szkice o polsko-austriackich powiązaniach literackich. Cieszyn 1998, s. 143–150; K. KAUFFMANN: „Narren der modernen Kultur”. *Zur Entwicklung der Wochenplauderei im Wiener Feuilleton 1848–1890*. W: *Literarisches Leben in Österreich 1848–1890*. Red. K. Amann, H. Lengauer, K. Wagner. Wien 2000, s. 349. Zob. też APC, Katholisches Gymnasium in Teschen, sygn. 15, s. 449, 462, 471. Jego córka Frida była żoną Augusta Strindberga; M. STRAUSS: *Cruel Banquet: The Life and Loves of Frida Strindberg*. New York 2000.

²⁴ E. ROSNER: *Znad Wisły i Dunaju...*, s. 149–150. Dochód z tomiku *Dichtungen* (Lwów 1858), gdzie zamieścił m.in. tłumaczenia z Mickiewicza i Odyńca, przekazał na cele dobroczynne; GC. 1858, nr 25 z 19 czerwca, s. 200. Zob. też *Handbuch des Statthalterei-Gebietes in Galizien für das Jahr 1866*. Lemberg [1866], s. 15, 18.

²⁵ A. LUBOS: *Geschichte der Literatur Schlesiens*. München 1967, t. 2, s. 62.

²⁶ *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte* t. 4: *Von 1890 bis 1918*. Hrsg. E. Castle, J. W. Nagl. Wien 1937, s. 1499; A. LUBOS: *Geschichte der Literatur...*, s. 41.

²⁷ E. ROSNER: *Znad Wisły i Dunaju...*, s. 154–156; CH. PAL: *Heinrich Steinitz – Anwalt un Poet. Eine Biographie*. Wien 2006 (non vidit).

²⁸ V. HANUS: *Robert Lohan*. W: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. 1972, t. 5, s. 298–299; *Deutsche Biographische Enzyklopädie*. Red. W. Killy. München 1999, t. 6, s. 461.

²⁹ S. FEUCHERT: *Oskar Singer und seine Texte aus dem Getto. Eine Hinführung*. W: O. Singer: „*Im Eilschritt durch den Gettotag...*”. *Reportagen und Essays aus dem Getto Lodz*. Berlin – Wien 2002, s. 17–25.

okolice Śląska Cieszyńskiego. Był jednak przede wszystkim znakomitym kaznodzieją, zasłużonym w walce z alkoholizmem niszczącym mieszkańców Śląska Cieszyńskiego (kazanie *Gorzkie kapki ale zdrowe*). Zajmował się także pomologią, czego efektem była m.in. *Książeczka o sadach i owocu względem nabywania, wychowania, użytkowania z baczeniem osobliwym na położenie klimatu Śląska* (Brno 1844), urozmaicona wierszami³⁰.

Drugim pisarzem tworzącym w obu wspomnianych językach był Wilhelm Raschke (1803–1855), od 1830 roku pastor w Bystrzycy, był również znanym kaznodzieją. Zbiór jego kazań pod tytułem *Kazania na lekcje niedzielne i świąteczne* (popularnie zwane „Raszkówką”) ukazał się dopiero 33 lata po jego śmierci, co nie zmieniło faktu, że cieszył się dużą popularnością. Oprócz tego pisał wiersze, niektóre opublikował na łamach „Nowin dla Ludu Wiejskiego”, inne pozostały w rękopisie zatytułowanym *Pamiętnik narodowy pieśni wesole śpiewający*. Większość utworów z tego zbioru napisał po polsku, kilka po niemiecku, niektóre mają tylko niemiecki tytuł, a treść już w języku polskim³¹.

Z kolei do grona twórców katolickiej literatury religijnej zaliczał się Piotr (w zakonie Franciszek Borgia) Pękalski (1790–1874). Urodzony w Cieszynie, absolwent miejscowego gimnazjum katolickiego, po studiach teologicznych w Krakowie wstąpił do miechowitów, a później do kanoników regularnych. Wykładał języki obce na Uniwersytecie Jagiellońskim, był członkiem Akademii Umiejętności. Pozostawił po sobie kilka dzieł teologicznych, m.in. *Żywoty św. Patronów polskich* (Kraków 1862)³². Podobnie z Krakowem związał inny absolwent gimnazjum katolickiego w Cieszynie, ksiądz Jan Malisz (1793–1855), urodzony w Wędrynie. Był nauczycielem języka niemieckiego w krakowskim liceum św. Anny i przetłumaczył na ten język m.in. *Kazania sejmowe z roku 1809* Jana Pawła Woronicza³³.

Już przed rokiem 1848 wśród chłopów na Śląsku Cieszyńskim pojawili się tzw. „zapiśnikarze”, którzy nieraz notowali interesujące ich teksty, wzbogacając je własnym komentarzem. Wśród autorów tego rodzaju chłopskich

³⁰ GC. 1856, nr 7 z 16 lutego, s. 57; nr 9 z 1 marca, s. 70–71; F. MICHEJDA: *Ks. Karol Kotschy*. PL. 1906, nr 2 z 21 stycznia, s. 10–11; nr 3 z 4 lutego, s. 17–20; nr 4 z 18 lutego, s. 26–29 (i toż jako odbitka, Cieszyn 1906); P. MUSIOŁ: *Literatura śląsko-polska XVIII wieku*, ZŚ. 1932, z. 1, s. 11–12; W. OGRODZIŃSKI: *Dzieje piśmiennictwa*, s. 137–138; L. BROŻEK: *Karol Kotschy*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 1968–1969, t. 14, s. 495–496; L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 29.

³¹ W. OGRODZIŃSKI: *Dzieje piśmiennictwa...*, s. 138–139; L. Miękina: *Znów minie wiek...*, s. 31.

³² M. BARTYŃOWSKI: *Pękalski Franciszek Borgiasz Piotr*. W: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*. Red. Z. Chełmicki. Warszawa 1913, t. 31–32, s. 24; W. OGRODZIŃSKI: *Dzieje piśmiennictwa...*, s. 123.

³³ W. OGRODZIŃSKI: *Dzieje piśmiennictwa...*, s. 123. Tam błędna data roczna urodzenia (1783 zamiast 1793), być może będąca zwykłą literówką; zob.: ZAO, Matryki, sign. Ja IX 3, Metryki chrztów parafii w Wędrynie (1786–1824), k. 18v; APC, Katholisches Gymnasium in Teschen, sign. 15, s. 114, 124.

„silva rerum” byli m.in. Paweł Szurman z Lesznej Dolnej, Paweł Czyłok z Bielowicka i Jan Wojnar z Górek Wielkich³⁴. Za kontynuatorów tego nurtu uchodzą Jan Glajcar, rolnik w Sibicy, korespondent Józefa Ignacego Kraśzewskiego, i Alojzy Bonczek, działacz socjalistyczny³⁵.

Z osób piszących w języku polskim na uwagę zasługuje Adam Sikora (1819–1871), tkacz-poeta z Jabłonkowa, który ukończył zaledwie dwie klasy szkoły ludowej (nie mógł się kształcić dalej z powodu złej sytuacji materialnej). Autor popularnych *Pieśni nabożnych*, jak pisał znawca przedmiotu Mirosław Fazan, *przy całym prymitywizmie artystycznym był (...) poetą oryginalnym*³⁶. Najwybitniejszym polskim poetą ze Śląska Cieszyńskiego drugiej połowy XIX wieku był Jan Kubisz (1848–1929), kierownik ewangelickiej szkoły w Gnojniku, autor kilku zbiorów, a przede wszystkim pieśni *Płyniesz Olzo i Ojcowski dom*³⁷. Z pokolenia, które weszło w dorosłość na początku XX wieku, wyróżniał się Jan Łysek (1887–1915), nauczyciel rodem z Trójwsi, „Tetmajer gwary beskidzkiej”. Jednak za jego najwybitniejsze dzieło uznaje się dramat *Śpiący rycerze*³⁸.

Po pióro sięgało wiele osób, które są znane z pozaliterackiej działalności. Paweł Stalmach napisał poemat *Bój na Dobropolu*³⁹. Kilkadziesiąt utworów poetyckich Andrzeja Kotuli zostało opublikowanych na łamach „Gwiazdki Cieszyńskiej”⁴⁰. Ksiądz Ignacy Świeży był autorem dziewięciu książek literackich, pozostających w nurcie literatury o wydźwięku moralizatorskim⁴¹. Józef Zaleski (1850–1915), rodem z Włodawy, z wykształcenia lekarz, który zdobył popularność dzięki *Listom znad Puńcówki*, ogłaszanym w „Rolniku Śląskim”, był autorem powieści *Ondraszek*⁴². Poczet twórców polskiej

³⁴ J. BRODA: *Chłopski piśmiorze*. „Kalendarz Beskidzki” 1974, R. 15, s. 182–184; M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 238.

³⁵ M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 238.

³⁶ L. SIKORA: *Życiorys Adama Sikory, tkacza-poety z Jabłonkowa*. ZŚ. 1907, R. 1, z. 1, s. 12–18; E. ROSNER: *Jabłonkowski tkacz-poeta*. GZC. 1967, R. 15, nr 50; M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 239; TENŻE: Adam Sikora. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 1997, t. 37, s. 404–405.

³⁷ P. MUSIOŁ: *Jan Kubisz (1848–1929). Portret literacki*. W: *Księga o Śląsku wydana z okazji 35-lecia istnienia „Znicza”*. Red. A. Targ. Cieszyn 1929, s. 197–201; L. MIĘKINA: *Znów minie wiek*, s. 79.

³⁸ J. Sz.: *Garść wspomnień o ś.p. Janie Łysku*, „Nowiny Śląskie” 1934, nr 34; L. ŁAKOMY: *Wspomnienie o ś.p. por. Janie Łysku*. ZŚ. 1939, R. 15, z. 2/4, s. 153–157; M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 241–242; L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 225.

³⁹ I. PANIC: „*Bój na Dobropolu*” jako program ideowo-polityczny Pawła Stalmacha w początkach jego działalności narodowej. PC. 1991, t. 3, s. 37–43. *Bój na Dobropolu* jest określany w literaturze jako „pierwszy historyczny poetycki utwór epicki śląskiego autora”; M. PAWŁOWICZOWA: *Książka polska i biblioteka na Śląsku Cieszyńskim w latach 1740–1920*. Katowice 1986, s. 104.

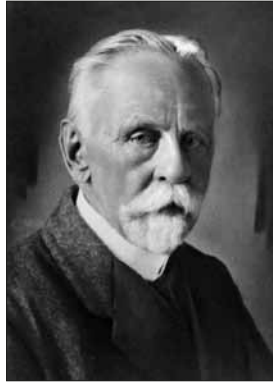
⁴⁰ M. BOGUS: *Kotulowie i ich działalność oświatowa na Śląsku Cieszyńskim w XIX i XX wieku*. Ostrava 2006, s. 133–151.

⁴¹ J. GALICZ: *Ks. Ignacy Świeży. Jego życie i działalność*. Cieszyn 1933, s. 113–138; E. ROSNER: *Cieszyńskie okruchy literackie*. Cieszyn 1983, s. 22–24.

⁴² E. ROSNER: *Cieszyńskie okruchy literackie...*, s. 17–19.

Karol Kotschy
(1789-1856) □ OD

Jan Kubisz
(1848-1929) □ MŚC

Ernest Farnik
(1871-1944) □ KC

literatury Śląska Cieszyńskiego uzupełniają m.in. poeta ludowy⁴³ Franciszek Siwek (1858-1933), cieśla górniczy z Karwińskiego, księgarz Bernard Kotula (1874-1915)⁴⁴, urzędnik Ferdynand Dyrna (1874-1957)⁴⁵, ksiądz Emanuel Grim (1883-1950) zwany „śląskim lirnikiem”⁴⁶, urzędnik Jan Zahradnik (1883-1954)⁴⁷, nauczyciel i publicysta Józef Lebedzik (1884-1928)⁴⁸, prawnik Jerzy Nikodem (1885-1945)⁴⁹, pastor Andrzej Buzek (1885-1971)⁵⁰ i nauczyciel Walenty Krząszcz (1886-1959)⁵¹.

W wielu przypadkach trudno mówić o większej wartości artystycznej utworów miejscowych autorów. *Nie trzeba się wysilać na jakiś arcywytrawny styl* – tłumaczył Walentemu Krząszczowi około 1917 roku ksiądz Rudolf Tomanek – *powieści ludowe winny być pisane językiem prostym, częściowo dialektem, to pociągnie nasz lud*⁵². Duchowny dobrze znał potrzeby wiejskiego ludu, był przecież synem młynarza z Ropicy, a po matce wnukiem siedlaka z Krasnej. Dzieła takie nie miały rywalizować z utworami tytanów literatury europejskiej, ale konkurować z książkami typu *Abelino straszny bandyta*, *Oblubienica bandyty*, *Zamurowana dziewczyna* czy *Hugo Schenk straszny*

⁴³ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 94.

⁴⁴ M. BOGUS: *Kotulowie...*, s. 184-188; L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 136.

⁴⁵ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 138.

⁴⁶ A. JESIONOWSKI: *Ślądami Pawła Stalmacha. Twórczość ks. Emanuela Grima*. ZŚ. 1934, R. 10, z. 3, s. 126-136; L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 185.

⁴⁷ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 190.

⁴⁸ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 207.

⁴⁹ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 211.

⁵⁰ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 216.

⁵¹ H. SZOTEK: *Walenty Krząszcz – śląski pisarz ludowy*. W: W. Krząszcz: *Księga życia. Dzieła wybrane*. Międzyrzecze 2010, s. 13-27.

⁵² W. KRZĄSZCZ: *Moja autobiografia*. „Kalendarz Cieszyński 1988”. Cieszyn 1987, s. 106.

niewiastobójca, które wychodziły z oficyny Edwarda Feitzingera, największego wydawcy literatury jarmarczno-odpustowej⁵³.

Początki polskiego życia teatralnego na Śląsku Cieszyńskim, o którym niżej, związane są z osobą Edwarda Świerkiewicza (1808–1875), autora farsy *Polok w Śląsku, lebo dwa wachtorze w jednej dziedzinie*⁵⁴. Odpowiedzią na rozwój polskiego teatru amatorskiego były dramaty autorów wywodzących się ze Śląska Cieszyńskiego i umiejących w swoich utworach oddać jego realia. Stąd popularnością cieszyły się sztuki autorstwa nauczycieli, a zarazem chłopskich synów: *Iste roki* Ernesta Farnika (1871–1944, urodzonego w Cierlicku)⁵⁵, *Pańszczorze* i *Pani Wójtowa* (ta ostatnia powstała jednak już w okresie międzywojennym) Jana Szuścika (1879–1940, urodzonego w Gułdowach)⁵⁶ oraz *Wesele na wsi* Franciszka Francusa (1870–1962, urodzonego w Krasnej)⁵⁷.

Miejscowi twórcy zwykle publikowali swoje dziełka na łamach lokalnej prasy. Prawdziwym ewenementem był Jerzy Brudny (1863–1940) ze Skoczowa (rodem z Pogorza), który w latach 1903–1914 wydał trzynaście broszurek ze swoimi utworami⁵⁸. Dla polskiego życia literackiego ważnym czasopismem był kwartalnik „Zaranie Śląskie”, wydawany w latach 1907–1912 (wznowiono go później w okresie międzywojennym). Niechętni określali publikowaną tam twórczość jako erupcję grafomanii. Rzeczywiście, na łamach „Zarania” ukazywały się nieraz utwory pozbawione większej wartości literackiej, jednak rola czasopisma w polskim życiu kulturalnym była niebagatelna⁵⁹.

Z miejscowych twórców piszących w języku czeskim na uwagę zasługują Antonín Alois Hüttler (1869–1912) z Frydku, który pisał pod pseudonimem Čenek Ostravický, autor utworu *Ptseň o Ondrášovi*⁶⁰, i Tereza Mixa (1878–1951), urodzona w Polskiej Ostrawie, wnuczka potentata węglowego Ignáca Vondráčka, która sławę zdobyła pod przybranym nazwiskiem Dubrovská⁶¹.

⁵³ W latach 1884–1901 wydał 5 serii wydawniczych z tego typu literaturą; M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 166–169. Wydawnictwa Feitzingera krytykowała GC. 1890, nr 16 z 19 kwietnia, s. 157–158, zarzucając im, że zabijają w polskiej ludności poczucie piękna i smaku.

⁵⁴ L. MIĘKINA: *Znów minie wiek...*, s. 34.

⁵⁵ H. MAUER: O „Istych rokach” Ernesta Farnika. W *dwudziestopięciolecie premjery*. ZŚ. 1934, R. 10, z. 3, s. 118–126; z. 4, s. 178–187; M. FAZAN: *Ernest Farnik (1871–1944). Sylwetka biograficzna*. „Rocznik Cieszyński”. 1976, t. 3, s. 35–57.

⁵⁶ W. MARCOŃ: *Jan Szuścik – działacz polityczny, pedagog i pisarz regionalny Śląska Cieszyńskiego*. PC. 2005, t. 20, s. 49–59.

⁵⁷ M. MORYS-TWAROWSKI: *Francusowie w XIX i na początku XX wieku – historia chłopskiej rodziny ze Śląska Cieszyńskiego*. „Studia Historyczne” 2012, r. 65, z. 1, s. 117–120.

⁵⁸ J. BRODA: *Pisarz ludowy – Jerzy Brudny 1863–1940*. „Biuletyn Ludoznawczy”. Czeski Cieszyn 1972, z. 5, s. 77–89.

⁵⁹ M. FAZAN: *Polskie życie kulturalne...*, s. 243–250.

⁶⁰ J. SVOBODA: *Čechoslav Ostravický*. BSSSM t. 4, s. 90.

⁶¹ J. SVOBODA: *Tereza Dubrovská*. BSSSM *Nová řada* t. 6, s. 27.

Najbardziej znani twórcy czeskiej literatury na Śląsku Cieszyńskim pochodzili spoza tego terenu. Najwybitniejszy z nich, Petr Bezruč (właściwie Vladimír Vašek, 1867–1958), urodził się w Opawie, gimnazjum ukończył w Brnie, a pracował jako urzędnik pocztowy m.in. na Śląsku Cieszyńskim. Debiutował na łamach prasy w 1899 roku. Dziesięć lat później ukazał się jego tomik *Slezské písně* (*Pieśni śląskie*), którego walory literackie są bezsprzeczne⁶², aczkolwiek nie może uchodzić za miarodajny opis procesów narodotwórczych na Śląsku Cieszyńskim. Dziełem życia Vojtěcha Martínka (1887–1960), urodzonego w Bruszperku na Morawach, absolwenta i dyrektora gimnazjum w Ostrawie, była trylogia *Černá země* (*Czarna ziemia*)⁶³. Twórczością literacką zajmowali się też František Aučrata (1872–1966), pierwszy dyrektor czeskiego seminarium nauczycielskiego w Polskiej Ostrawie⁶⁴, i František Eliáš (1873–1950), urodzony w Pavlovie koło Telčy, nauczyciel m.in. w Siedliszczu, Morawce, Pietwałdzie, Michałkowicach i Orłowej, przewodniczący stowarzyszenia Matice osvěty lidové w Orłowej⁶⁵.

Teatr

W dziedzinie teatru amatorskiego polskie zespoły były na głowę czeskie i niemieckie, co było związane z tym, iż posiadały one najliczniejszą grupę potencjalnych odbiorców na tym terenie. Pierwsze polskie przedstawienie odbyło się 20 grudnia 1852 roku w Cieszynie; wystawiono wtedy *Chłopów arystokratów*. Był to pierwszy, krótkotrwały zryw polskiego teatru amatorskiego. Trwał do 1854 roku. Drugi przypadek na lata 1863–1881 i związany był z działalnością Teatru Polskiego Amatorskiego w Czytelni Ludowej w Cieszynie. Trzeci zryw rozpoczął się w 1888 roku i okazał się trwały. Polski amatorski ruch teatralny osiągnął apogeum w latach 1904–1914, kiedy rocznie organizowano średnio 193 imprezy i dawano 265 wystawień. Najczęściej wystawiano jasełka, ale chętnie sięgano po utwory m.in. Władysława Anczyca czy Aleksandra Fredry. Z rodzimych twórców największą popularnością cieszył się Ernest Farnik, autor sztuki *Iste roki*⁶⁶.

Czeskie przedstawienia grano na Śląsku Cieszyńskim być może od lat sześćdziesiątych XIX wieku, chociaż pewne informacje pochodzą dopiero z kolejnego dziesięciolecia (w Orłowej pierwsze czeskie przedstawienia odegrano w 1874 roku). Większy ruch w tej dziedzinie widać dopiero pod ko-

⁶² J. URBANEC: *Petr Bezruč*. BSSSM t. 3, s. 18–19.

⁶³ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 133–135.

⁶⁴ P. BLAŽEJOVÁ: *František Aučrata - uznávaný pedagog, nebo kontroverzní osoba?* „Těšínsko”. 2010, z. 2, s. 20–24, gdzie dalsze wskazówki bibliograficzne.

⁶⁵ M. PALÁK: *František Eliáš*. BSSSM t. 12, s. 17.

⁶⁶ B. ORSZULIK: *Polskie życie teatralne na Śląsku Cieszyńskim i pograniczu morawskich w latach 1852–1918*. Cz. 1–2. Wrocław 1980.

niec stulecia. W Orłowej była to zasługa miejscowego Sokoła, założonego w 1895 roku. W tym samym roku w Zabłociu koło Bogumina rozpoczęła działalność Čtenárský spolek Zahrádka, dający występy także w okolicznych miejscowościach, po którym pałeczkę przejęła założona w 1909 roku w Zabłociu Slezská Matice osvěty lidové. W Cieszynie czeskie przedstawienia organizowała Snaha⁶⁷. Czeski teatr amatorski rozwijał się również na Frydeczynie⁶⁸.

W dziedzinie teatru zawodowego na Śląsku Cieszyńskim dominowali Niemcy, którzy mogli sobie w ten sposób odbić niepowodzenia na scenie amatorskiej. Od połowy XIX wieku stały zespół teatralny występował w Bielsku i Cieszynie. W latach sześćdziesiątych XIX wieku na jego czele stał Friedrich Blum⁶⁹. W grudniu 1881 roku spłonął Ringtheater w Wiedniu, co sprawiło, że zaczęto przykładać większą wagę do kwestii bezpieczeństwa w teatrach. Z tego powodu w 1882 roku zamknięto teatr w Bielsku⁷⁰. Już w 1887 roku powstało Bielskie Towarzystwo Teatralne, które postarało się o budowę nowego gmachu. 1 października 1890 roku w Bielsku otwarto nowoczesny budynek teatru, dysponujący oświetleniem elektrycznym⁷¹. W 1902 roku w Cieszynie z inicjatywy Franza Bartha zawiązało się Towarzystwo Budowy Teatru (Teschner Theater-Bau-Verein). Osiem lat później, 24 września 1910 roku, odbyło się uroczyste otwarcie budynku Teatru Niemieckiego w Cieszynie (Deutsches Theater in Teschen). Pierwszym dyrektorem był Oskar Gärtner⁷². Od 20 października 1912 roku kursował nawet specjalny pociąg teatralny, dowożący widzów z Frydku do Cieszyna⁷³.

⁶⁷ V. FICEK, A. KUBECZKA: *Z kulturného života na Orlovsku v minulosti*. W: *Orlova 1223–1973*. Red. V. Plaček. Orlova 1973, s. 122; B. ORSZULIK: *Polskie życie teatralne...* Cz. 1, s. 42–44. Zob. też F. KOZIOREK: *Z historie ochotnického divadla v Šenově. „Těšínsko”*. 1997, z. 4, s. 23–24.

⁶⁸ J. L. MIKOLÁŠ: *K dějinám českého ochotnického divadla na dědinách v Pobeskydí*. Studie o Těšínsku 7. Český Těšín 1979, s. 216–231.

⁶⁹ „Deutscher Bühnen-Almanach”, Berlin 1863, s. 70–71; A. LINERT: *Teatr Polski w Bielsku-Białej 1945–2000*. Bielsko-Biała 2001, s. 7. W wyniku zawartej przez Bluma umowy możliwe były występy krakowskich aktorów w Cieszynie i Bielsku, przedstawiających sztuki polskie i niemieckie (1863); *Teatr polski w ks. Cieszyńskiem*. GLŚ. 1897, nr 4 z 15 lutego, s. 2.

⁷⁰ *Teatr polski w ks. Cieszyńskiem*. GLŚ. 1897, nr 5 z 1 marca, s. 2; A. LINERT: *Teatr Polski w Bielsku-Białej...*, s. 7. Dodajmy, że być może to powód oficjalny. W 1881 roku dyrektor bielskiego teatru uciekł, nie zapłaciwszy za lokal, afisze i gaz; *Teatr polski w ks. Cieszyńskiem*. GLŚ. 1897, nr 5 z 1 marca, s. 2.

⁷¹ „Silesia” 1890 nr 120; GC. 1890, nr 41, która donosiła już o awarii oświetlenia; P. ANDRASCHKE: *Das Theaterleben in Bielitz in der Zeit der Habsburger Monarchie*. W: *Musikgeschichte in Mittel- und Osteuropa. Mitteilungen der internationalen Arbeitsgemeinschaft an der Technischen Universität Chemnitz*. H. 4, Chemnitz 1999, s. 3–14; D. KOCUREK: *Życie kulturalno-oświatowe w latach 1848–1918*. W: *Bielsko od wojen śląskich do zakończenia I wojny światowej (1740–1918)*. Red. W. Korzeniowska. Bielsko-Biała 2010 („Bielsko-Biała: monografia miasta”. Red. I. Panic, t. 3), s. 295.

⁷² F. GLAJC: *Rzecz o cieszyńskim teatrze*. Cieszyn 1995, s. 11–17; M. PINDÓR: *Teatr w Cieszynie i jego stuletnie dzieje (1910–2010)*. Cieszyn 2010.

⁷³ GC. 1912, nr 92 z 15 listopada, s. 5.

Secesyjny budynek Teatru Niemieckiego w Cieszynie (Deutsches Theater in Teschen), wzniesiony w miejscu byłych koszar wojskowych według projektu wiedeńskich architektów Ferdinanda Fellnera i Hermanna Helmera przez firmę budowlaną Eugena Fuldya. Otwarto go 24 września 1910 roku. □ MŚC

Słynnym aktorem, działającym jednak poza rodzinnymi stronami, został Heinrich Cohn vel Conried (1855–1909) z Bielska, który występował w teatrach niemieckich. Później przeniósł się do Stanów Zjednoczonych, gdzie został dyrektorem Metropolitan Opera w Nowym Jorku⁷⁴.

Film

Pod koniec XIX wieku mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego zyskali jeszcze jedną rozrywkę, za sprawą wynalazku braci Lumière. Na przełomie stuleci do miast i wsi zaczęły przyjeżdżać objazdowe „teatry elektryczne”, a z czasem pojawiły się stałe kina. Największymi poszkodowanymi okazały się tradycyjne teatry⁷⁵. W interesującym nas okresie powstały kina w Bielsku⁷⁶, Bogumi-

⁷⁴ M. MONTROSE: *The Life of Heinrich Conried*. New York 1916; K. RICHTER: *Conried Heinrich*. W: *Neue Deutsche Biographie* t. 3. Berlin 1957, s. 341–342.

⁷⁵ Por. GC. 1912, nr 36 z 3 maja, s. 3.

⁷⁶ O kinie miejskim zob.: GC. 1912, nr 36 z 3 maja, s. 3; 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4. W 1914 roku z inicjatywy Chrześcijańskiej Spółdzielni Mieszkaniowej powstał dom mieszkalny z salą kina „Rialto”; M. ŚLUSAREK: *Spory wokół Kinoteatru Miejskiego w Białej*. W: *Filmowy świat. Z dziejów X Muzy na Górnym Śląsku*. Red. A. Gwóźdź. Katowice 1998, s. 25.

nie⁷⁷, Cieszynie⁷⁸, Dziedzicach⁷⁹, Frydku⁸⁰, Karwinie⁸¹, Niemieckiej Lutyni⁸², Nawsiu⁸³, Orłowej⁸⁴, Polskiej Ostrawie⁸⁵, Skoczowie⁸⁶ i Suchej Dolnej⁸⁷.

Przypuszczalnie jedyną znaną aktorką filmową ze Śląska Cieszyńskiego w pierwszych latach istnienia Dziesiątej Muzy była Wanda Treumann, gwiazda niemieckiego kina niemego, pochodząca, jak wiadomo, z jednej poważanej ostrawskiej rodziny⁸⁸.

Muzyka

Przez cały omawiany okres na Śląsku Cieszyńskim bujnie kwitło życie muzyczne. Już w 1834 roku w Bielsku powstało Towarzystwo Śpiewacze (*Bielitz-Bialaler Männergesangverein*), będące pierwszym stowarzyszeniem tego typu w monarchii austriackiej. W 1841 roku powstało podobne w Cieszynie (*Teschner Männergesangverein*)⁸⁹. Działy one aktywnie w interesującym

⁷⁷ W 1908 roku Ferdynand Kassler założył kino w Boguminie w swoim sklepie z towarem. Około 1910–1912 przybył do miasta niejaki Baumert, który wybudował nowe kino „Orfeusz”; O. TOBOLA: *Stare kina*. „Kalendarz Śląski 1978”. Ostrawa [1977], s. 74. Por. GC. 1912, nr 5. W 1917 roku właścicielem kina w Boguminie-Pudłowie był Jan Ożana; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4.

⁷⁸ „Silesia”. 1912, nr 263; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4; W. IWANEK: *Świecka architektura Cieszyna*. „Rocznik Cieszyński”. 1976, t. 3, s. 111. Jego właściciel był Karol Pfeifer, później Hermann Martin; DC. 1917, nr 49 z 4 marca, s. 3.

⁷⁹ Teatr elektryczny założyli Żydzi Pinkus Langsam i Kohn w 1912 roku; GC. 1912, nr 97 z 4 grudnia, s. 3.

⁸⁰ W 1917 roku jego właścicielką była Maria Schober; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4.

⁸¹ W 1917 roku jego właścicielem był Henryk Szewieczek; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4. Zob. też GLŚ. 1913, nr 34 z 22 sierpnia, s. 7.

⁸² GC. 1913, nr 80 z 8 października, s. 3.

⁸³ Por. DC. 1918, nr 95 z 8 maja, s. 4.

⁸⁴ W 1917 roku jego właścicielem był Andrzej Guziur; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4.

⁸⁵ GLŚ. 1913, nr 3, 7; 1914, nr 18, 21. Zob. też informację o procesie, jakim konkurencja wytoczyło kinu Palace w Polskiej Ostrawie, DC. 1914, nr 60 z 14 marca, s. 3.

⁸⁶ Założone w 1913 roku przez Antoniego Strzyżę, zostało zamknięte w 1914 roku; „Ślązak”. 1913, nr 18, 25; 1914, nr 34 z 22 sierpnia, s. 7; S. JANICKI: *Początki skoczowskiego kina 90 lat temu*. „Kalendarz Skoczowski 1998”. Skoczów 1997, s. 43–47; TENŻE: *O repertuarze kin skoczowskich w latach 1913–1914*. W: *Filmowe światy. Z dziejów X muzy na Górnym Śląsku*. Red. A. Gwóźdź. Katowice 1998, s. 7–15.

⁸⁷ Otwarte w 1913 roku w gospodzie Izzydora Krzystka. Jego właścicielem był Karol Firla; GLŚ. 1913, nr 157 z 11 lipca, s. 7; GC. 1917, nr 31 z 17 kwietnia, s. 4.

⁸⁸ GLŚ. 1914, nr 28 z 10 lipca, s. 6, który jednak nie precyzuje, czy chodziło o Polską, czy też o Morawską Ostrawę. Jej dalsze losy po zakończeniu kariery filmowej są słabo znane. Wbrew często podawanym informacjom nie zmarła ani w okresie międzywojennym, ani w latach czterdziestych XX wieku. Jeszcze w 1958 roku mieszkała w Melbourne (Australia); „AJR Information”, 1958, t. 13, nr 11, s. 9. O Wandzie Treumann zob. także: M. BERN: *Schwarzer Traum und weisse Sklavin. Deutsch-dänische Filmbeziehungen 1910–1930*. München 1994, s. 146; K. WENIGER: *Zwischen Bühne und Baracke: Lexikon der verfolgten Theater-, Film- und Musikkünstler 1933–1945*. Berlin 2008, s. 74.

⁸⁹ J. SPYRA: *Zarys dziejów kultury duchowej*. W: *Śląsk Cieszyński. Środowisko naturalne. Zarys dziejów. Zarys kultury materialnej i ducjowej*. Red. W. Sosna. Cieszyn 2001, s. 286.

W 1901 roku Cieszyńskie Męskie Stowarzyszenie Śpiewacze (Teschner Männergesangsverein) obchodziło uroczyste 60-lecie istnienia. Z tej okazji odsłonięto pomnik słynnego kompozytora Franza Schuberta autorstwa Hansa Schwerzeka przy Placu arcyksięcia Rudolfa (obecnie Plac Wolności) i wybito pamiątkowy medal z kompozytorem na awersie □ MŚC

nas okresie, powstawały też nowe stowarzyszenia muzyczne. W 1914 roku było ich 7 w Bielsku i 5 w Cieszynie⁹⁰, zakładano je również w mniejszych miejscowościach⁹¹. W Zagłębiu Ostrawsko-Karwińskim od przełomu XIX i XX wieku rozwijały się też kapele górnicze. Czeskie były zorganizowane w Svaz členů Spojené hornické kapely (założony w 1903 roku), a niemieckie w Bund der Mitglieder der vereinigten Berg-Kapelle⁹².

Reprezentantami bielskiego środowiska muzycznego byli m.in. organista i pedagog muzyczny Robert Hertrich (1835–1910), kompozytor, pedagog i dyrygent chóru Wiktor Clariß Czajank (1876–1852), nauczyciel muzyki i dyrygent Adolf Cichy (1880–1911), muzykolog Arthur Schnabl (1882–1951), pedagog, dyrygent i kompozytor Konrad Göllner (1885–1964). Z Cieszynem byli związani Karol Hussak (1837–1893), dyrygent miejscowego Towarzystwa Śpiewaczego, Andrzej Hławiczka (1866–1914), nauczyciel w szkole ewangelickiej i organista w kościele Jezusowym⁹³, oraz Michał „Zeno” Pogrobiński (1867–1929), wirtuoz skrzypiec, zatrudniony w najstarszej cieszyńskiej szkole muzycznej Slavików. Ważną rolę w życiu muzycznym Ostrawy odgrywał nauczyciel Karel Budík (1866–1915)⁹⁴.

⁹⁰ Tamże, s. 290.

⁹¹ Przykładowo, około 1900 roku w Skoczowie powstał „Männergesangsverein”; B. NOGA: *Życie muzyczne*. W: *Dzieje Skoczowa od zarania do współczesności*. Red. E. Biszorski, J. Broda, W. Iwanek, K. Kajzer. Skoczów 1993, s. 257. W 1901 roku w Dziedzicach powstał uświetniający występy Nordmarku Dzieditzer Gesangsverein Frohsinn; G. CHROMIK: *Czechowice-Dziedzice...*, s. 63.

⁹² V. GREGOR: *Hornické kapely na Ostravsku*. SLSb. 1960, t. 58, s. 86–88.

⁹³ L. BROŻEK: *Andrzej Hławiczka*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. 1960–1961, t. 9, s. 549–550.

⁹⁴ J. MAZUREK: *Podíl Karla Budíka (1866–1915) na rozvoji ostravského hudebního života počátku 20. století*. „Těšínsko”. 1999, z. 4, s. 24–27.

Pośród muzyków rodem ze Śląska Cieszyńskiego, robiących karierę poza rodzinnymi stronami, na uwagę zasługują Malvine Brée (1861–1937), urodzona w Jabłonkowie pianistka, która zrobiła karierę w Wiedniu⁹⁵, Fannie Bloomfield-Zeisler (1863–1927) z Bielska, jedna z największych pianistek swojej epoki, która zyskała sławę w Stanach Zjednoczonych⁹⁶, śpiewaczka Selma Kurz (1874–1933) z Białej, oklaskiwana przez publiczność wiedeńską i londyńską⁹⁷, Jan Smeterlin (1885–1967), pianista urodzony w Bielsku⁹⁸, wirtuoz skrzypiec Max Rostal (1905–1991).

Rodzinnym przedsiębiorstwem stała się kapela Londzinów z Zabrzega, którą założyli bracia Jan (1821–1906) i Antoni. Później grało w nich jeszcze pięciu synów pierwszego (Jan, Andrzej, Paweł, Józef, Michał) i trzech drugiego (Józef, Franciszek, Jan). Józef (1836–1908), syn Antoniego, nauczyciel w Zabrzegu, zbierał też pieśni ludowe. Kapelmistrz Franciszek (1846–1931) służbę wojskową odbywał w orkiestrze wojskowej w Pradze⁹⁹.

Nauka

Ważne miejsce w życiu mieszkańców Śląska Cieszyńskiego zajmowały badania naukowe. Swoją genezę sięgały co prawda poprzedniego stulecia, czego najlepszym przykładem może być postać księdza Szersznika, niemniej jednak w XIX wieku liczba osób i instytucji zajmujących się badaniami naukowymi zdecydowanie wzrosła. Dość wspomnieć cieszyńskie gimnazja (katolickie i ewangelickie)¹⁰⁰ czy też szkoły średnie w Bielsku. Badania te odznaczały się bardzo rozległym wachlarzem tematycznym, obejmowały zarówno nauki przyrodnicze, jak i humanistyczne.

Nauki ścisłe i przyrodnicze

Z racji istnienia bogatych złóż mineralnych na Śląsku Cieszyńskim, bardzo praktyczne znaczenie miała geologia. Z osób zajmujących się tą dziedziną wiedzy warto wymienić Ludwika Hoheneggera (1807–1864), pochodzącego z Bawarii dyrektora przedsiębiorstw górniczych i hutniczych

⁹⁵ *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Wien 1957, t. 1, s. 110; J. SPYRA: *Zarys dziejów kultury duchowej...*, s. 290.

⁹⁶ B. A. MACLEOD: *Women performing music. The Emergence of American Women as Classical Instrumentalists and Conductors*. Jefferson, NC 2001, s. 71.

⁹⁷ *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* t. 4. Wien 1969, s. 367. Koncertowała też w Cieszynie („Silesia” 1906 nr 16).

⁹⁸ S. DYBOWSKI: *Słownik pianistów polskich*. Warszawa 2003, s. 580–583.

⁹⁹ J. TACINA: *Ze wspomnień o Londzinach*. ZŚ. 1960, t. 23, z. 1, s. 120–124; G. CHROMIK: *Czechowice-Dziedzice...*, s. 118. O Janie (1850–1905) zob. też GC. nr 46 z 18 XI 1905, s. 320.

¹⁰⁰ POR. E. BUŁAWA: *Z dziejów dawnych gimnazjów cieszyńskich w XIX w.* W: *Liceum im. A. Osuchowskiego w Cieszynie 1895–1995. W stulecie założenia pierwszego polskiego gimnazjum na Śląsku Cieszyńskim*. Red. I. Panic. Cieszyn 1995, s. 30 nn.

Komory Cieszyńskiej¹⁰¹, Františka Bartonca (1850–1924)¹⁰², Wiktora Uhliga (1854–1911), urodzonego w okolicach Frydku profesora mineralogii i geologii w Pradze i Wiedniu¹⁰³, Augusta Fillungera (1856–1917)¹⁰⁴ i Karola Buzka (1882–1936)¹⁰⁵. Znanym technikiem-hutnikiem był Theodor Kutscha (1835–1898), dyrektor przedsiębiorstw hutniczych Komory Cieszyńskiej¹⁰⁶.

Najsłynniejsi w tym czasie przedstawiciele nauk medycznych związani pochodzeniem lub zamieszkaniem ze Śląskiem Cieszyńskim to: farmakolog Waclaw Bernatzik (1821–1892), urodzony w Cieszynie¹⁰⁷, František Chvostek (1835–1884), absolwent gimnazjum w Cieszynie¹⁰⁸, anatom Ferdinand Hochstetter (1861–1954), urodzony w Gruszowie¹⁰⁹, Hermann Hinterstoisser (1861–1932), wieloletni kierownik Szpitala Śląskiego w Cieszynie¹¹⁰, okulista Viktor Hanke (1871–1945), urodzony w Karwinie¹¹¹, laryngolog Erich Ruttin (1880–1940), urodzony w Bielsku¹¹², Eugen Pollak (1891–1953), pochodzący z Bielska anatom i neurolog, który w 1912 roku, jeszcze jako student, rozpoczął pracę w Instytucie Neurologii Uniwersytetu Wiedeńskiego¹¹³.

Z chemików wielką karierę zrobił Karol Józef Bayer (1847–1904), urodzony w Bielsku, który po studiach w Heidelbergu pracował m.in. w Rosji i Austrii¹¹⁴. Znanym astronomem był urodzony w Białej Hugo von Seeliger (1849–1924), profesor w Lipsku i Monachium, w latach 1897–1921 prezes Astronomische Gesellschaft, na cześć którego nazwano planetoidę (Seeli-

¹⁰¹ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*. Cieszyn 1998, t. 3, s. 98–100.

¹⁰² E. FUSSEK: *Franz Bartonec*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 44–46.

¹⁰³ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 254.

¹⁰⁴ E. FUSSEK: *August Fillunger*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 47–48.

¹⁰⁵ L. BROZEK: *Sp. Karol Buzek*. ZŚ. 1937, r. 13, z. 4, s. 276–279.

¹⁰⁶ M. MYŠKA: *Theodor Kutscha*. BSSSM *Nová řada* t. 2, s. 54–55.

¹⁰⁷ K. W. NEUMANN: *Wenzel Bernatzik*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 59–60. W 1875 roku za zasługi na polu naukowym otrzymał krzyż kawalerski orderu Franciszka Józefa; GC. 1875, nr 2 z 9 stycznia, s. 16.

¹⁰⁸ E. FUSSEK: *Franz Chvostek*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 125–131.

¹⁰⁹ K. W. NEUMANN: *Ferdinand Hochstetter*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 200–201. Pof. A. JANIK, H. VEIGL: *Wittgenstein in Vienna. A Biographical Excursion Through the City and its History*. Wien 1988, s. 224.

¹¹⁰ J. M. DYRDA, H. DOLEŻAŁ: *Doktor Hermann Hinterstoisser – lekarz, organizator, pierwszy dyrektor Szpitala Śląskiego w Cieszynie (w 75. rocznicę śmierci)*. W: *Górny Śląsk – dokumentowanie dziejów lecznictwa ze szczególnym uwzględnieniem ziem dawnych księstw cieszyńskiego i opawskiego*. Katowice 2007, s. 45–49.

¹¹¹ E. FUSSEK: *Viktor Hanke*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 155–156.

¹¹² H. PARTISCH: *Österreicher aus sudetendeutschem Stamme* t. 3: *Professoren der Wiener Universität, der Wiener Technischen Hochschule und der montanistischen Hochschule in Leoben*. Wien 1966, s. 155.

¹¹³ U. CHARPA, U. DEICHMANN: *Jews and sciences in German context: case studies from the 19th and 20th centuries*. Tübingen 2007, s. 289 (tam data urodzenia 1890); L. C. TRIARHOU: *Eugen Pollak (1891–1953)*. „Journal Neurol”. 2007, nr 254, s. 1758–1769.

¹¹⁴ F. HABASHI: *Karl Josef Bayer and His Time*. „Bulletin of the Canadian Institute of Mining and Metallurgy”. 2004, r. 97, nr 1082, s. 61–64; nr 1083, s. 62–66. Tam też starsza literatura.

geria) i jeden z księżycowych kraterów¹¹⁵. Z botaników na uwagę zasługują Siegfried Reissek (1819–1871), urodzony w Cieszynie, członek korespondent Akademii Nauk w Wiedniu¹¹⁶, i pochodzący z Błogocic Adolf Cieślars (1858–1934)¹¹⁷, a z przedstawicieli innych nauk geodeta Ernest Karol Engel (1864–1925)¹¹⁸ i meteorolog Robert Dietzius (1885–1923), obaj rodem z Bielska¹¹⁹. Znanym entomologiem był Alfred Hetschko († 1934)¹²⁰.

Byli też tacy mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego, którzy prowadzili badania nawet w krajach egzotycznych. Jednym z nich był Teodor Kotschy (1813–1866), syn ustrońskiego pastora Karola. Studiował teologię w Wiedniu, ale po trzech latach przerwał studia, poświęcając się naukom przyrodniczym, z których później zrobił doktorat. Prowadził badania w Egipcie, na Cyprze, w Syrii i Persji. W 1843 roku jako pierwszy Europejczyk zdobył Demawand, najwyższy szczyt Persji (5 610 m n.p.m.)¹²¹.

Drugim zdobywcą tego szczytu był wykładowca w szkole wojskowej w Teheranie – Józef Czarnota (1817–1852), pochodzący ze Strumienia. Był to absolwent akademii w Leoben, który od listopada 1851 roku mieszkał w Persji. W sierpniu 1852 roku zdobył Demawand, ale wyprawę przypłacił zdrowiem i w krótkim czasie także życiem. Z powodu kłopotów z miejscowymi

¹¹⁵ J. MEHRA, H. RECHENBERG: *The discovery of quantum mechanics 1925*. Berlin – New York 2001 („The Historical Development of Quantum Theory”, t. 2), s. 25 przypis 34; *Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder* t. 4. Lfg. 1. Red. F. Seibt, H. Lemberg, H. Slapnicka. München – Oldenbourg 2003, s. 20 (miejsce urodzenia Bielsko). Por. LUTZ D. SCHMADDEL: *Dictionary of minor planet names*. Berlin – New York 2003, s. 80.

¹¹⁶ Nekrolog zamieścił „Die Feierliche Sitzung der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften am 15. Juni 1872”. Wien [1872], s. 76–79. Maxwell T. Masters stwierdził (M. T. MASTERS: *On the Relation between the Abnormal and Normal Formations in Plants*. „The Pharmaceutical Journal”. 1860, t. 2, nr 1 z 2 lipca, s. 35), że w pewnej mierze wyprzedził spojrzenie pana Darwina (in some measure, to anticipate the views of Mr. Darwin).

¹¹⁷ E. HANSEL, K. W. NEUMANN: *Adolf Cieslar*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 132–135.

¹¹⁸ K. W. NEUMANN: *Ernst Karl Engel*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 11.

¹¹⁹ H. PARTISCH: *Österreicher aus sudetendeutschem stamme* t. 3: *Professoren der Wiener Universität, der Wiener Technischen Hochschule und der montanistischen Hochschule in Leoben*. Wien 1966, s. 61.

¹²⁰ F. HEIKERTINGER: *Alfred Hetschko. Ein Nachruf*. „Koleopterologische Rundschau”. 1933, t. 19, nr 3/4, s. 147–148.

¹²¹ „Silesia”. 1866, nr 25 z 16 kwietnia, s. 238; GC. 1866, nr 28 z 14 lipca, s. 218–219; O. KOTSCHY: *Dr. Theodor Kotschy. W: Reliquiae Kotschyanae. Beschreibung und Abbildung einer Anzahl unbeschriebener oder wenig gekannter Pflanzenarten, welche Theodor Kotschy auf seinen Reisen in den Jahren 1837 bis 1839 als Begleiter Joseph's von Russegger in den südlich von Kordofan und oberhalb Fesoglu gelegenen Bergen der freien Neger gesammelt hat... Nebst einer biographischen Skizze Theodor Kotschy's*. Red. G. Schweinfurth, Berlin 1868, s. VII–XL; H. W. REICHARDT: *Theodor Kotschy*. W: *Allgemeine Deutsche Biographie*. 1882, t. 16, s. 763–764; R. HILL: *A biographical dictionary of the Anglo-Egyptian Sudan*, wyd. 2, London – Edinburg 1967, s. 207; KNOLL: *Theodor Kotschy*. W: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Wien 1969, t. 4, s. 160; J. R. EDMONDSON, H. W. LACK: *Karl Georg Theodor Kotschy's itinerary in southern Iran, 1841–42*. „Willdenovia”. 2006, t. 36, s. 579–588; M. SYNIAWA: *Biograficzny słownik przyrodników śląskich*. Katowice 2006, t. 1, s. 98–99.

przewodnikami musiał samotnie spędzić noc na szczycie, a w drodze powrotnej został jeszcze obrabowany. Zmarł miesiąc później w Teheranie¹²².

Lotar Heczko (Lothar Hetschko) (1851–1885), syn Jerzego, pastora w Ligotce Kameralnej, był entomologiem prowadzącym badania m.in. w Ameryce Południowej. Zmarł w Paragwaju na „paraliż serca”¹²³.

Nauki humanistyczne i społeczne

Bogate jak na tak mały region są osiągnięcia tutejszych przedstawicieli nauk humanistycznych. Jednym z nich był Wacław A. Maciejewski (1793–1883), urodzony w Cierlicku, wybitny polski historyk prawa. Szybko stracił rodziców, wychowywał się u brata Józefa, profesora szkół pijarskich w Piotrkowie, później studiował we Wrocławiu, Berlinie i Getyndze. Swoją karierę naukową związał z Uniwersytetem Warszawskim¹²⁴.

Znanym językoznawcą-indologiem był Maurycy (Maurice) Bloomfield (1855–1928), rodem z Bielska¹²⁵. Jako wybitny znawca dziejów starożytnego Wschodu został zapamiętany Benno Landsberger (1890–1968), urodzony we Frydku¹²⁶. Kariery naukowe zrobili też prawnik i egiptolog Hans Demel (1886–1951), urodzony w Cieszynie¹²⁷, Rudolf Beer (1863–1913), romanista, kustosz biblioteki cesarskiej w Wiedniu, urodzony w Bielsku¹²⁸, Hermann Heller (1891–1933), urodzony w Cieszynie, pisarz polityczny i teoretyk prawa¹²⁹, Hans Eibl (1882–1958), urodzony w Bielsku, filozof i psycholog¹³⁰. Emanuel Hanak (1841–1899), urodzony w Cieszynie, nauczyciel w Wiedniu, był auto-

¹²² J. REYCHMAN: *Materiały do historii alpinizmu polskiego. XX. Polskie wejście na Demawend w połowie XIX wieku*. „Taternik”. 1948, r. 30, nr 3–4, s. 96–99; L. BROŻEK: *Zapomniany podróżnik ze Strumienia*. GZC. 1973, nr 7 z 18 lutego, s. 6; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 40–41. W literaturze podaje się, że Józef Czarnota przyszedł na świat w 1818 roku. Z katalogów uczniów gimnazjum katolickiego w Cieszynie wynika jednak, że urodził się 17 marca 1817 roku w Strumieniu jako syn Franciszka i Teresy; APC, Katholisches Gymnasium in Teschen, sygn. 15, s. 358.

¹²³ „Silesia”. 1886, nr 42 z 7 kwietnia, s. 3; GC. 1886, nr 15 z 10 kwietnia, s. 164; NC. 1886, nr 8 z 18 kwietnia, s. 58.

¹²⁴ J. ZAHRADNIK: *Czy Wacław Maciejewski był Ślązakiem?*, ZŚ. 1930 nr 2, s. 73; L. BROŻEK: *Jeszcze o A. W. Maciejewskim*. ZŚ. 1930, z. 3, s. 143–146; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 129.

¹²⁵ F. EDGERTON: *Maurice Bloomfield, 1855–1928*. „Journal of the American Oriental Society”, 1928, t. 48, s. 193–199.

¹²⁶ J. OELSNER: *Der Altorientalist Benno Landsberger (1890–1968): Wissenschaftstransfer Leipzig – Chicago via Ankara*. W: *Bausteine einer jüdischen Geschichte der Universität Leipzig*. Red. S. Wendehorst. Leipziger Beiträge zur Jüdischen Geschichte und Kultur 4. Leipzig 2006, s. 269–285.

¹²⁷ H. PARTISCH: *Österreicher aus sudetendeutschem stamme t. 3: Professoren der Wiener Universität, der Wiener Technischen Hochschule und der montanistischen Hochschule in Leoben*. Wien 1966, s. 31.

¹²⁸ K. W. NEUMANN: *Rudolf Beer*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 54–56.

¹²⁹ W. FIEDLER: *Hermann Heller*. *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 179–183. Por. M. STOLLES: *A History of Public Law in Germany 1914–1945*. Oxford – New York 2004, s. 175.

¹³⁰ E. FUSSEK: *Hans Eibl*. *Ostschlesische Porträts* t. 2. Berlin 1996, s. 1–2.

rem podręczników szkolnych i metodycznych dla nauczycieli (zajmował się też historią)¹³¹, Sigmund Zeisler (1860–1931), urodzony w Bielsku, adwokat, zrobił karierę w Stanach Zjednoczonych i stał się jedną z czołowych postaci środowiska intelektualnego Chicago. Należał też do Anti-Imperialist League¹³².

Z osób, które nie zdecydowały się opuścić Śląska Cieszyńskiego, wybijał się Edward August Schroeder (1852–1928), cieszyński z urodzenia i zamieszkania, który miał znaczący wkład w rozwój socjologii prawa¹³³. Friedrich Bock (1859–1930), bielszczanin, dyrektor miejscowej szkoły realnej, jako językoznawca zajmował się dialektem używanym w okolicach Starego Bielska¹³⁴. Emanuel Raszka (Manuel Raschke) (1824–1903), nauczyciel gimnazjum w Cieszynie, był autorem książki *Proben und Grundzüge der deutschen Schreibung auß fünf Jahrhunderten* (Wien 1862) i obrazków z niemieckiej historii pt. *Deutsche Männer* (1868)¹³⁵.

Interesujący nas okres to początek nowoczesnej historiografii na Śląsku Cieszyńskim. W drugiej połowie XIX wieku najlepiej reprezentowana była historiografia w języku niemieckim, której najwybitniejszymi przedstawicielami byli Maciej Kasperlik (1801–1865), Gottlieb Biermann (1824–1901) i Anton Peter (1828–1898). Pierwszy z nich, urodzony w Błędowicach Dolnych, był prawnikiem i dyrektorem Komory Cieszyńskiej. Część artykułów Kasperlika po jego śmierci opublikowano na łamach morawskiego czasopiśma „Notizenblatt”¹³⁶. Biermann, nauczyciel, a w latach 1871–1873 dyrektor gimnazjum ewangelickiego w Cieszynie, opracował syntezę dziejów księstwa cieszyńskiego (*Geschichte des Herzogthums Teschen*), wydaną po raz pierwszy w 1863, a po raz drugi w 1894 roku, z której badacze korzystają po dziś dzień¹³⁷. Anton Peter był dyrektorem Seminarium Nauczycielskiego w Cieszynie, a pozostawił po sobie m.in. monografię Cieszyna (*Geschichte der Stadt Teschen*, 1888) i książkę o zamkach śląskich (*Burgen und Schlösser im Herzogthum Schlesien*, 1879)¹³⁸. O historii regionu w języku niemieckim pisali także dr Filip Gabriel (1811–1885)¹³⁹, Julius Bayer (1844–1886),

¹³¹ GC. 1899, nr 9 z 4 marca, s. 88; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 92–93.

¹³² *Inventary of the Fannie Bloomfield-Zeisler and Sigmund Zeisler Papers, 1869–1981, bulk 1883–1931*. The Newberry Library Chicago [<http://www.newberry.org/collections/FindingAids/zeisler/zeisler.html>] (ostatni dostęp 25 listopada 2010). Był mężem słynnej śpiewaczki Fanny Bloomfield-Zeisler.

¹³³ J. SPYRA: *Uczony spod Beskidów*. „Kalendarz Cieszyński 1991”. Cieszyn 1990, s. 94–96; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 204–205.

¹³⁴ K. BECKER: *Friedrich Bock*. W: *Ostschlesische Porträts* t. 1. Berlin 1991, s. 81–82.

¹³⁵ GC. 1903, nr 5; PL. 1903, nr 4; „Silesia”. 1903, nr 23.

¹³⁶ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 117–118.

¹³⁷ GC. 1901, nr 7; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 37; J. SPYRA: *Historyk Śląska Cieszyńskiego*. „Kalendarz Cieszyński 1999”. Cieszyn 1998, s. 233–235.

¹³⁸ GC. 1898, nr 4; J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 194–195.

¹³⁹ GC. 1876, nr 32; 1885 nr 38.

z wykształcenia lekarz¹⁴⁰, i Karol Radda (1844–1885), nauczyciel w niemieckim gimnazjum w Cieszynie¹⁴¹.

Ojcem polskiej historiografii na Śląsku Cieszyńskim jest Franciszek Popiołek (1868–1960), który przed 1918 rokiem wydał m.in. *Dzieje Śląska austriackiego* (1914) i *Dzieje Cieszyna* (1916). Pełni pracy naukowej mógł się poświęcić dopiero po przejściu na emeryturę w 1932 roku¹⁴². Nawał innych obowiązków nie pozwolił w pełni rozwinąć skrzydeł na polu historii księdzu Józefowi Londzinowi (1862–1929), który pomimo to pozostawił po sobie bogaty dorobek¹⁴³. O przeszłości Śląska Cieszyńskiego pisali także m.in. ksiądz Oskar Zawisza (1878–1933), autor *Dziejów Strumienia* (1909)¹⁴⁴, i pastor Karol Michejda (1855–1924), zajmujący się historią protestantyzmu¹⁴⁵.

Z czeskich autorów odnotujemy najpierw Františka Slámu (1850–1917), prawnika, który w latach 1882–1887 mieszkał w Cieszynie, autora popularnego opracowania dziejów Śląska Cieszyńskiego (*Dějiny Těšínska*, 1885)¹⁴⁶. Pod względem merytorycznym o wiele lepiej prezentowały się *Dějiny knížetství těšínského* Vincenca Praska (1842–1912), omawiające jednak tylko okres do 1433 roku. Po czesku o przeszłości regionu pisali też ksiądz Karol Findinsky (1833–1897), wikariusz generalny, autor dziejów frydeckiego kościoła (*Dějepis farního kostela u sv. Jana Křtitele ve Frýdku*, 1876), František Havlas, autor dziejów parafii domasłowickiej (*Děje a životopisné památky farnosti Domaslovické*, 1887), oraz Alois Adamus (1878–1964), urodzony w Kończycach Wielkich koło Ostrawy, w latach 1912–1914 nauczyciel w czeskim gimnazjum w Orłowej¹⁴⁷.

Ruch turystyczny

Od końca XIX wieku na Śląsku Cieszyńskim rozwijał się zorganizowany ruch turystyczny. W 1893 roku powstał niemiecki Beskidenverein (Towarzystwo Beskidzkie), który rozpoczął znakowanie szlaków górskich (w języku niemieckim) oraz budowę schronisk w Beskidzie Śląskim. Do 1918 roku

¹⁴⁰ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 26.

¹⁴¹ GC. 1885, nr 26; J. Golec, S. Bojda: *Słownik biograficzny...*, t. 3, s. 207.

¹⁴² L. BROŻEK: *Franciszek Popiołek (1868–1960)*. ZŚ. 1961, r. 24, z. 2, s. 391–401.

¹⁴³ L. BROŻEK: *Bibliografia pism ks. Józefa Londzina*. ZŚ. 1933, r. 9, z. 2, s. 84–102; J. SPYRA: *Ksiądz Józef Londzin jako muzealniki i historyk Śląska Cieszyńskiego*. W: *Ks. Józef Londzin (1862–1929), kapłan, działacz patriotyczny i społeczny*. Red. K. Nowak. Bielsko-Biała 2002, s. 49–62.

¹⁴⁴ J. KULA: *Oskar Zawisza – duchowny i twórca*. „Kalendarz Śląski 2009”. R. 45. 2008, s. 146–149; D. KOCUREK: *Ksiądz Oskar Zawisza w służbie ludu Śląska Cieszyńskiego*. W: *Przemiany kulturowo-oświatowe i społeczne na pograniczu. Studia, materiały i szkice – w 100-lecie „Zarania Śląskiego”*. Red. W. Korzeniowska, U. Szuścik, A. Murzyn. Katowice 2010, s. 208–213.

¹⁴⁵ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 2, s. 142–143.

¹⁴⁶ J. GOLEC, S. BOJDA: *Słownik biograficzny...*, t. 1, s. 239.

¹⁴⁷ C. RUDNIK: *Kłopoty z tożsamością narodową*. R. 45. „Kalendarz Śląski 2009”. 2008, s. 72–77.

Schronisko Beskidenvereinu pod Sławiczem zostało otwarte w 1899 roku i nazwane Hadaszczok-Hütte na cześć przedwcześnie zmarłego założyciela i od 1894 roku prezesa tego stowarzyszenia turystycznego, pochodzącego z Frydka pedagoga Wyższej Szkoły Realnej w Morawskiej Ostrawie Johanna Hadaszczoka (1858-1895)

powstały schroniska na Klimczoku (przebudowy 1894-1914), Jaworowym (1895), Łysej Górze (pierwszy budynek 1895, drugi 1908), Szyndzielni (1897), Sławiczu (1899), Białym Krzyżu (1902), Wielkiej Czantorii (1904). Pierwszym prezesem Beskidenverein był Karl Richter. W 1910 roku powstało Polskie Towarzystwo Turystyczne „Beskid”, które w 1913 roku wybudowało schronisko górskie na Ropiczce (spłonęło w kwietniu 1918 roku). Pierwszym prezesem PTT „Beskid” był Cyryl Ratajski, adwokat z Raciborza¹⁴⁸. Czeskie organizacje turystyczne rozwijały działalność głównie w morawskiej części Beskidów.

Konkluzje

Lata 1848-1918 z punktu widzenia historii kultury na Śląsku Cieszyńskim były okresem wyjątkowym. Rozwój szkolnictwa sprawił, że zdecydowana większość mieszkańców Śląska Cieszyńskiego potrafiła czytać i pisać. Tym samym po 1848 roku po raz pierwszy w historii mieszkańcy Śląska Cieszyńskiego mieli, przynajmniej teoretycznie, dostęp do „kultury wysokiej”. W efekcie z wyjątkiem warstw służebnych (na przykład służby w domach mieszczzańskich), osób bezrobotnych oraz ubogich grup spośród mieszkańców miast, a także małorolnych i bezrolnych mieszkańców wsi, niemal wszyscy pozostali mogli być potencjalnymi odbiorcami tzw. „kultury

¹⁴⁸ S. SIKORA: *Tradycje turystyki polskiej na Śląsku Cieszyńskim. W: Od PTT do PTTK. 75 lat turystyki polskiej na Ziemi Cieszyńskiej 1910-1985*. Cieszyn 1985, s. 9-16.

wysokiej”. Nie zmieniało to faktu, że w pierwszych latach po Wiośnie Ludów największe możliwości w tym mieli przedstawiciele nielicznych rodzin szlacheckich. W miarę upływu lat do ich grona dołączała warstwa przedsiębiorców, kupcy, inteligencja i elity rzemieślnicze.

Ważnym motorem napędzającym życie kulturalne na Śląsku Cieszyńskim była rywalizacja na tle narodowościowym między Polakami, Czechami i Niemcami. Jednocześnie region stanowił interesującą mozaikę etniczną, językową i religijną – był miejscem, gdzie krzyżowały się kultury¹⁴⁹. I chociaż ze względu na peryferyjne położenie w zasadzie nie przyciągał twórców dużego formatu, to osoby ze Śląska Cieszyńskiego, dzięki środowisku, w którym dorastały, z powodzeniem odnajdywały się w większych ośrodkach kulturalnych (zazwyczaj w stołecznym Wiedniu) i naukowych.

¹⁴⁹ J. SPYRA: *Zarys dziejów kultury duchowej*, s. 294–295.